

ריאיון עם חיים גורי

ליאור לביד, ויואן חפיף-דיגמי ואמיר פלג

חיים גורי, סופר, משורר, עיתונאי וקולנוען, נולד בתל אביב ב-1923. כילד התחנך בבית החינוך לילדי עובדים בתל אביב. בשנת 1941, לאחר שסיים גורי את לימודיו בכית הספר החקלאי 'כרורי' (עם בן כיתתו יצחק רבין), הוא התגייס לפלמ"ח. בשנת 1947 נשלח חיים גורי מטעם ארגון 'ההגנה' למחנות העקורים באירופה, ופעל לארגן את הניצולים לקראת עלייה לארץ ישראל. בקיץ 1948 חזר גורי ארצה ושימש סגן מפקד פלוגה בחטיבת הנגב עד שחרורו מן הצבא בשנת 1949. גורי, הממשיך לקבוצת משוררים המכונה 'דור תש"ח' או 'דור הפלמ"ח', הוא יוצרם של כמה מן השירים המזוהים ביותר עם המלחמה; 'הנה מוטלות גופותינו', 'שיר הרעות' ו'באב אל ואד' הם שלושה מהם.

בשנים 1950-1952 למד גורי ספרות, פילוסופיה ותרבות צרפת באוניברסיטה העברית בירושלים. עם תום לימודיו הוא זכה במלגה לשנת לימודים אחת בסורבון בפריז, ושם למד ב-1953 ספרות צרפתית בת זמננו.

גורי חזר לישראל בשנת 1954, והחל לשמש כתב בעיתון למרחב, ביטאונה של מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון. בעבודתו כעיתונאי סיקר את משפט אייכמן, ואת רשמיו מהמשפט פרסם בספר מול תא זכוכית שיצא לאור בשנת 1962. ב-1971 התמזג העיתון למרחב עם העיתון דבר. גורי שימש עיתונאי בדבר עד סגירת המערכת בשנות התשעים. בד בבד עם עבודתו העיתונאית של גורי הוא פרסם במשך השנים ספרי שירה ופרוזה רבים. על ספריו ועל יצירתו הוא זכה בפרסים רבים, ובהם פרס ישראל. מלבד זה, תרגם גורי מצרפתית מחזות, שירים וסיפורים.

עיסוקו של גורי בשואה נמשך גם בשנות השבעים; ב-1972 הזמינו אותו אנטק צוקרמן וחברים אחרים מקיבוץ לוחמי הגטאות לצלם סרט בנושא השואה עבור המוזאון. העבודה על הסרט הובילה ליצירת טרילוגיית סרטים בנושא השואה בשנים 1974-1985. הראשון שבהם – 'המכה ה-81' – יצא לאור ב-1974, ואף היה מועמד לאוסקר.

במישור הציבורי היה גורי שותף להקמת 'התנועה למען ארץ ישראל השלמה' לאחר מלחמת ששת הימים. ב-1975 הוא תיווך בין הממשלה לגוש אמונים בפרשת 'סבסטיה'. בשנת 1996 חבר לקבוצה של אנשי ציבור והתיישבות, וביחד הקימו את 'הדרך השלישית', זרם נצי במפלגת העבודה שהתנגד לנסיגת ישראל מרמת הגולן. גורי הוסיף לתמוך במפלגת העבודה גם כאשר פרשו חברי 'הדרך השלישית' מהמפלגה והקימו מפלגה עצמאית הנושאת שם זהה.

ב-1952 נישא גורי לעליזה, זוגתו מימי הפלמ"ח. כיום הוא מתגורר בירושלים; אב לשלוש בנות וסב לנכדים ולנכדות.

הפרקים השונים בכיוגרפיה של חיים גורי באים לידי ביטוי בריאיון המובא כאן. בדירתו הירושלמית הצנועה, החמימה וברוכת הספרים של גורי הוא שוחח אתנו על שלל נושאים הנוגעים למדינת ישראל ול'ישראליות': השפה העברית, התנ"ך, החינוך, שאלות של מוסר, שאלות הנוגעות ליהדות ולזהות יהודית, פוליטיקה, ה'שיח הביקורתי' באוניברסיטאות, הסכסוך הישראלי-פלשתינאי וכמובן שאלות הנוגעות לו עצמו, לעברו וליצירתו. גורי, חד כתער, תוהה על הזהות הישראלית, מצהיר על חשיבותה ונחיצותה, ובתוך כך מציג זהות מורכבת המחוברת לא רק להיותו צבר הנמנה עם 'דור הפלמ"ח' אלא גם להוויה הקיומית העל-זמנית של היהודים והיהדות. גורי נפעם מהצינונות ומציין את הישגיה. פורט את שמפריע לו בהווה ומהרהר על אודות העתיד.

גורי, בשנות השמונים לחייו, הוא מעין מורה רוחני, זקן השבט. קולו בהיר וצלול. הוא מרתק מתמיד.

דומה שאין מתאים יותר לכתב העת ישראלים מן הריאיון המובא כאן, המשרטט לפנינו את דמותו של גורי ומעלה קושיות על אודות החברה הישראלית כולה.

גורי: ברוכים הבאים לביתנו. השאלה הראשונה היא כרגיל – מה תשתו, תה או קפה? ואם קפה, איזה קפה? אני שותה 'קפה בוץ', ואומר לכם מדוע: מדי שנה מתפרסם בצרפת מדרוך גסטרונומי של חברת הצמיגים 'מישלן'. הוא מציין את המסעדות הטובות בעולם, מחלק ציוני כוכבים או מזלגות וכן עוסק בתרומת המדינות והעמים לטעים ולמעולה. כאשר נערכה בדיקה כזאת לפני עשרות שנים על ישראל לא נכתבה אפילו שורה אחת. שגרירנו בפרזי קיים קשר רצוף עם ירושלים בסוגיה הזאת. הופעלו לחצים, הגיעו עד 'האינטרנציונל הסוציאליסטי'. אז באו החוקרים הנה ושאלו: מה תרמתם לגסטרונומיה? השיבו אחינו: פלאפל, סלט ירקות, גפילטע פיש. את אלה תרמו הערבים, היוונים והאשכנזים באירופה, השיבו העורכים, ואז אחד מהם נזכר ואמר שפעם בביקורו בארץ הוא שתה קפה ששתיים רק בישראל וקוראים לו 'קפה בוץ'. לכן אני, כפטריוט ישראלי, שותה את הקפה הזה. מהן השאלות שלכם?

שאלה: באמתחתנו שאלות רבות העוסקות במגוון רחב של נושאים: הציונות, מדינת ישראל, התרבות העברית בימינו, דור תש"ח והביקורת עליו, מדינת ישראל והשואה ועוד. נפתח כשאלה על השפה העברית ועל האופן שאתה רואה את התפתחותה בעשורים האחרונים?

תשובה: אתם מעלים נושאים חשובים מאוד, שיהיה קשה לסכמם בפגישה אחת, אך אנסה לעשות זאת. נפתח בנושא השפה העברית, אנו עדים לניצחון כביר של העברית. היא אינה רק שפתו של עם שלם, היא גם הפכה להיות דו-לאומית. יש עשרות אלפי ערבים שדוברים עברית שוטפת. ודאי סטודנטים, רופאים, נבחרי ציבור, עורכי דין. גם פועלים.

מן הצד האחר קיימת תופעה המדאיגה אותי מאוד, והיא הרידוד הנורא של הלשון. זאת שפה ללא אזכורים תרבותיים, ללא שפת המשלים שהייתה שגורה בפי אבותינו, ללא שימוש במילים נרדפות, ללא זיכרון. זה הגיע לידי כך שתלמידי שמיניות-שביעיות מתקשים להבין שירה עברית חדשה בשל הנתק האסוציאטיבי מהמקורות. בפגישותיי עם תלמידים כאלה נתקלתי ברבים שהתקשו להבין שיר של רחל שיש בו אזכורים מקראיים. אין שירה עברית ללא רבדים. התרבות זוכרת.

שאלה: האם התופעה הזאת היא תוצאה של תהליך טבעי ואולי בלתי נמנע של שפה שהשתנתה משפת קודש לשפה המדוברת בפי ההמון? הסלנג העכשווי הוא בוודאי ראייה לכך שהשפה חיה ונושמת.

תשובה: סלנג אף פעם לא הפריע לי. לכל דור יש סלנג משלו. לא כל סלנג מאריך ימים, אך נחרדתי למראה ולמשמע תלמידי בתי ספר תיכוניים שהתקשו להבין טקסטים מודרניים בעברית בשל אותו 'נתק אסוציאטיבי'. אספר לכם על מקרה שקרה לי. בעקבות יהודה עמיחי ז"ל שימשתי שלושה חודשים 'משורר במערכת'. משורר שעובר בארץ וקורא שירה עם התלמידים. זה היה לפני שנים. יהודה אמר לי 'גורי תעשה את זה, זה דבר מעניין'. הגעתי יום אחד לבית ספר שנחשב יוקרתי בתל אביב, העיר שנולדתי בה. תלמידי, לפי חשבונאי, היו דור חמישי לדוברים, קוראים וכותבים עברית.

נערה אחת צעירה מהשמינייה שאלה אותי: 'האם שירה צריכה להיות אמתית כדי שתיחשב ראויה בעיניך?' אמרתי לה שמרכיב האמת בשירה חשוב מאוד, אך לשירה דרכים משלה, יש בה לשון מראות ודימויים, לא פעם ההפך הגמור הופך להיות האמת. כמו שנאמר 'מיטב השיר כזבו'. אז אמרתי לתלמידים: 'בואו נקרא שיר, שהרי שיר הוא לא רק המחבר, הוא גם הקורא. קראתי בפניהם שיר שנחשב בעיני כאחד היפים והחזקים בשירת העולם. השיר 'מנגד'. שנכתב בידי רחל המשוררת.

קְשׁוּב הַלֵּב. הָאֲזֵן קִשְׁבָּת:

הַכָּא? הַיְבֹוא?

בְּכָל צִפְיָה

יֵשׁ עֶצֶב נָבו.

זֶה מוֹל זֶה — הַחֹפִים הַשְּׁנִים

שֶׁל נַחַל אֶחָד.

צוֹר הַגְּזֵרָה:

רְחוּקִים לְעֵד.

פָּרֵשׁ כְּפִים. רְאֵה מְנַגֵּד

שְׁמָה — אֵין בָּא,

אִישׁ וְנָבו לוֹ

עַל אֶרֶץ רְבָה.

כאשר קורא עברי בעל השכלה שומע את המילה 'מנגד' בצירוף המילה 'נבו' הוא יודע מיד כמה מדובר. נגד עיניו עולה הסיפור על משה רבנו בספר דברים. בתום מסע הפרך, המסות והמוראים של יוצאי מצרים, על סף הארץ היעודה מעלה הקדוש ברוך הוא את משה רבנו, הנביא הראשון, מנהיג האומה, על הר נבו שבעבר הירדן ואומר לו: 'מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא'. רחל

המשוררת משתמשת בסיפור הזה בכתיבת שירה 'מנגד'. היא אישה בודדה המייחלת לאהוב לבה שיבוא, אך כבר בראשית השיר היא יודעת ש'בכל ציפיה יש עצב נבו', היא יודעת שהיא מצפה לשווא. שורה זו היא מן היפות בשירת העולם לדורותיה. אמרתי לתלמידים שאילו שימשתי שופט פרס נובל לשירה הייתי מעניק שני פרסים לשתי שורות בשיר המיוסר והנפלא הזה. השיר מסתיים במשפט החקוק על קברה בפנתאון של תנועת העבודה בכינרת: 'איש ונבו לו על ארץ רבה', כלומר כל אדם והלא מושג שלו. קראתי בעל פה בפני התלמידים את השיר הזה, חשתי שהם אינם אֵתִי. הביטויים 'מנגד' ו'נבו' לא היו מופנמים בהם ולא היו נהירים להם כדי להבין את השיר הזה ולהתפעל ממנו. לכך אני קורא 'הנתק האסוציאטיבי'. שמתי את הספר בתיקי, הסתכלתי בשעון ואמרתי: 'היה לי נעים להכיר אתכם, היום ב־11:15 בבית הספר הזה מתה השירה העברית'. הם שתקו. את השתיקה שנתארכה הפר אחד מהם שקם בקצה האולם והכריז, כעולה מתהום הנשייה: 'רגע, רגע! זה לא משהו עם משה רבנו?!' כאשר סיפרתי על כך לחברים היו שאמרו לי: 'גורי על תגזים, זה לא ככה, זה לא נכון. זה לא משקף את הרמה', וכדומה.

אני זוכר פגישה נוספת, מעניינת לא פחות. באתי לאחד הקיבוצים בעמק יזרעאל הידוע במוסד החינוך בו. קראנו שם שיר אחר של רחל – 'עקרה', המתחיל ב'בן לו היה לי, ילד קטן', ונמשך ב'עוד אתמרמר כרחל האם/ עוד אתפלל כחנה בשילה/ עוד אחכה לו'. על רחל האם הם שמעו, אך איש מהם לא ידע מי היא חנה בשילה, האישה שתפילתה לפרי בטן היא מן הנפלאות והמיוסרות בספרות עולם. חשבתי שרצוי שידעו זאת.

שאלה: האם ציינת זאת בפני התלמידים והמורים?

תשובה: אמרתי לתלמידים שהם צריכים לדעת מי הייתה חנה בשילה. בתום הפגישה אמר לי המנהל: 'למה באת? להביך אותם ולפגוע בהם?', אז אמרתי לו שלא לשם כך באתי, אלא כדי להעמיד אותם על סכנת 'הנתק האסוציאטיבי'. מחובתם לדעת את החסר הזה, אמרתי לו. הם ילדים גדולים. רבים מהם כבר באו במגע מיני מלא ובקרוכ יתגייסו לצבא. הם חייבים לדעת מה אינם יודעים. להיות מודעים לכך, כיורשי תרבות עשירה רבת־דורות.

מזור. הרי התנ"ך היה ספינת הדגל שלנו. כאשר העיד בן־גוריון בפני ועדת פיל' הבריטית בשנת 1938, הכריז 'יש לנו קושאן על ארץ ישראל' והרים בידו את ספר התנ"ך. התרבות החילונית ביקשה אחרת – גם חגים מסורתיים, סדר הפסח למשל. אני זוכר את הסדר בקיבוץ יגור, בניצוחו של יהודה שרת. במרבית הקיבוצים שיבצו קטעים נבחרים מכתבי ברל כצנלסון ומביאליק כמו 'מתי מדבר' ו'מתי מדבר האחרונים' ועוד פרקים מהספרות העברית החדשה.

בין השנים 12 ל-15 בחיי הייתי ילד חוץ בחברת הילדים של הקיבוצים בית אלפא וחפציבה. אני זוכר היטב את הסדר הראשון שנערך בחדר האוכל בבית אלפא. אווירת חג, מפות לבנות ועליהן מצות, אך גם לחמניות שקראו להן 'גלוסקאות'. על הקיר ראיתי פרסקו ענקי של הצייר דייוו דה-ריברה. שרו בחבורה פרקים מההגדה המסורתית, מעורבים בשירי עם ארץ-ישראליים, לקראת סוף הטקס הוסיפו כמה שירים רוסיים. אחר כך פתחו ב'הורה' סוערת.

בחוף, לאור הירח המלא, עמדו שני חברי הקיבוץ. אחד מהם צעק באוזני חברו, מנהל בית הספר: 'מה שקרה הערב בחדר האוכל זה סקנדל גדול מאין כמוהו! מה אנחנו עושים לילדים שלנו?! דגנרטים יצמחו פה!'. הוא נבהל כנראה. מצד אחד היה מהפכן, ומהצד האחר חשש מפני הנתק התרבותי. השעטנו הזה הפחיד אותנו. רבים מהם גדלו בבתים דתיים, שומרי מסורת. החלופה הזאת נתפסה בעינינו כמסוכנת מדי, כדלה אל מול הטקסטים והמנהגים שעברו מדור לדור. היום אתה עד פה ושם לצורה זו או אחרת של חזרה בתשובה בין חברי קיבוצים. ברל כצנלסון, המורה הגדול של תנועת העבודה, לא השלים עם העובדה שיום תשעה באב היה עובר כיום רגיל ברחבי המחנה.

אני שב אל התנ"ך. כאשר למדתי באוניברסיטה העברית בירושלים בראשית שנות החמישים של המאה הקודמת הייתה זו מרכז עולמי לחקר המקרא, ותלמידים רבים עסקו בכך. אומרים לי כי קומץ בלבד ממשיך בכך, ורבים לומדים סינית משום שהמדינה הענקית הזאת הולכת ותופסת מקום ראשון בעולם, ולמען הקשרים אתה רצוי ללמוד סינית.

שאלה: אולי שורש הבעיה נעוץ בראש ובראשונה במערכת החינוך? האין החברה הישראלית בכללותה שרויה ב'נתק אסוציאטיבי'? הרי התלמידים הצעירים הללו הם תוצר של מערכת החינוך שהיא עצמה תוצר של החברה.

תשובה: זה קרה לי בכמה בתי ספר, ודווקא בקשר לתנ"ך, בספר הספרים של תרבותנו הישראלית, שיבת ציון וכינון העצמאות המדינית בארץ ישראל לאחר דורות רבים. אילו התרחש דבר דומה לשיבת ציון באלסקה למשל היינו שולחים שליחים לאלסקה ללמוד מניסיונם של האסקימואים שם את סיפורו של עם האסקימואים, שגורש מארצו לפני אלפיים שנה וחזר לאלסקה וחידש את השפה האלסקית וחידש ימיו כקדם. כבר נאמר ששיבת ציון, כתופעה ייחודית, מופלאה, מעוררת הערצה עצומה וגם שנאה תהומית ואמירות, כגון 'טוב, זה יכול להתקיים רק כמה דורות, זה נוגד את חוקי הטבע'.

אני שב ואומר לכם את הידוע, שהבעיה היסודית של קיומנו היא בעיית הזהות. כשאתה שב ומעצב זהות אסור לך לוותר על שלל מרכיביה. כל ויתור מרדד אותה, מחליש אותך. אנו חיים במערכת סתירות וניגודים, במתח מתמיד.

מי אנחנו? עברים, ישראלים? יהודים? אל תשכחו ששלוש פעמים נפלה ממשלה בישראל בשל השאלה מיהו יהודי? מיסודה של הדת ככוח כפייתי בישראל פוגעת אנושות הן בדת והן במדינה, מנכרת רבים מבנינו ומכבידה על רבבות עולים (כעת נהוג לכנות את שבי ציון בשם 'מהגרים'), מעמתת אותם עם מדיניות גיור אכזרית בעודם מבקשים להיקלט בישראל, מרצון או מכורח, משרתים בצבאה ונותנים את נפשם על הגנתה. כן, עניין הזהות אינו חדל מלהעסיק אותי. נוצרה פה הווייה של 'מלחמת אזרחים'. זו גם מתחוללת לא פעם בנפשו של היחיד.

שאלה: אין ספק ששאלת הזהות מקננת בלבם של ישראלים רבים מכל קצות החברה: הן כפרטים, הן ביחסם לחברה והן ביחס החברה כלפיהם. השאלה היא עד כמה והאם בכלל יש לחברה הישראלית העייפה, המשוסעת והרוויה מלחמות החינוכיות הנדרשת או הרצון לעסוק בשאלות הנוגעות לזהותה? ויותר מכך, האם הצורך לאחוז בשלל המרכיבים המעצבים זהות של חברה לא יוביל לקיטוב?

תשובה: יש לך מנוס מזה? אתן לך דוגמה: כרבע ממיליון העולים מברית המועצות שהייתה לחבר העמים, נחשבים לפי חוק השבות זכאי עלייה, אך אינם נחשבים יהודים בעיני הרבנות, ומהם שמונים אלף 'גויים גמורים', רוצה לומר: אני רואה אותם כאחיי ומברך את בואם. הם בתוך דור או שניים יהיו ישראלים לכל דבר, הם תורמים ויתרמו למדע, לתרבות, לחיי המעשה. כן, לפי ההלכה הם 'גויים', ואם כתוב במרשם התושבים רבע מיליון 'אחרים', מדובר בעולים האלה ובבניהם. אסור להם, לפי ההלכה, לבוא בקשרי נישואים עם בנינו ובנותינו. רבים מהם סובלים מבעיית זהות. תהליכי הגיור קשים מנשוא.

אני שייך לדור תש"ח, 'דור המפץ הגדול' (זה ביטוי שלי). נולדתי בתל אביב בשנת 1923, בתקופת המנדט הבריטי. בשנים 1939-1941 למדתי בבית הספר החקלאי 'כדורי'. כבר השתוללה מלחמת העולם השנייה. עם סיום לימודי בגיל 18 התנדבתי גם אני לפלמ"ח, ושירתי בו שמונה שנים. בתוך זמן קצר ביותר קרו הדברים שאנחנו שבים ומדברים בהם. בהימוג עשן המערכה הוברר לכול כי בתוך ארבע שנים הושמדו מרבית יהודי אירופה.

זאת ועוד, מלחמת העולם השנייה הסתיימה ב-8 במאי 1945, בכ"ט בנובמבר 1947 החלה מלחמת העצמאות. בין לבין, שנות המאבק הסוער נגד השלטון הבריטי העוין, ימי ההעפלה והמאבק האלים, ימי מעצרים ומאסרים והפגנות דמים, גרדומים בעכו ובירושלים והתיישבות באזורים שנחשבו אסורים לפי גזרות 'הספר הלבן' הבריטי, שנוא נפשנו. כבר השתתפתי אישית בפעולות הפלמ"ח, וכבר מגיעים בזמן הזה רבבות מניצולי השואה ומצטרפים

למרי בארץ ישראל. עכשיו כשאני מדבר אל סטודנטים ואל תלמידים אני אומר להם: עשו מאמץ עילאי לחיות את הזמן שהוא מתוכו. כאילו אתם נמצאים בו. אנשים מתקשים לעשות זאת. קשה לדור שחזה את מבצע חילוץ החטופים ב'אנטבה' או את פעולת סיירת מטכ"ל במטוס 'סבנה' לתפוס את הימים ההם, את חוסר יכולתו של היישוב העברי בארץ ישראל להציל יהודים באירופה. אני זוכר דברים שאמר לי חברי וניה הדרי, שפעל בשליחות הצלה באיסטנבול: 'ראית פעם עיר בוערת?! ניסית לכבות אותה בכוס מים?!'

אני הגעתי להונגריה במאי 1947, ככלות הכול. הפגישה ההיא עם השרידים שינתה את חיי. שני מאורעות אדירי משמעות התחוללו אחוזים זה בזה. שואת היהודים באירופה ותקומת מדינת ישראל. במלחמת העצמאות. בתום שליחותי כמפקד קורס הצנחנים מטעם צה"ל בצ'קוסלובקיה, שבתי ארצה והשתתפתי במלחמה כסמ"פ בגדוד 7 בחטיבת הנגב הפלמ"חית. רוב חיילי הפלוגה היו אז ניצולי שואה, אנשי הגח"ל (גיוס חוץ-לארץ). בשובי נודע לי כי רבים מאוד מחברי נפלו חלל בקרבות הקשים. קשה היה לאנשים צעירים, בני הארץ, לתפוס את מלוא משמעותו של השילוב הזה ומי הם האנשים האלה שלחמו לידם. זמן נפתל מאוד. רצף דחוס וחופז של התרחשות. רק אחר כך, באיחור מסוים, תפסו הלוחמים שנשארו בחיים את פשר הקורות. אולי בשל הפגישה ההיא על אדמת אירופה עם היהודים ששרדו נטלתי על עצמי באפריל 1961 לסקר את משפט אייכמן בירושלים עד סופו, וכתבתי את רשימות 'מול תא הזכוכית', שהיו לספר; ואולי בשל כך נטלתי על עצמי, לאחר עשר שנים, ליצור עם חבריי את הטריולוגיה התיעודית-היסטורית את הסרטים ההם: 'המכה ה-81', 'הים האחרון' ו'פני המרד', שהוצגו בארץ ובעולם וזכו בפרסים רבי-יוקרה.

שאלה: כאחד מראשוני הדור שהוכתר בשם 'צברים', מה דעתך על הדור הזה, על מאפייניו ועל מקומו בהיסטוריה?

תשובה: גם אותי מכנים 'צבר אולטימטיבי', אך לא נולדתי מהים, גם לא אליק. כאשר ראה אור ספרו של משה שמיר במו ידיו – פרקי אליק, עסקו כמה מחשובי המבקרים בפסוק 'אליק נולד מהים', ופירשוהו כביטוי לצבר נטול השורשים, הזר להיסטוריה היהודית. זו פרשנות נלעגת. גם אני הכרתי את אליק, אחיו הצעיר של משה, שנפל ליד תל אביב בראשית מלחמת העצמאות. הוא היה עלם חמורות משוגע לים. לכן אמרו במשפחה 'אליק נולד מהים'. לא, לא נולדנו מהים. היינו עברים בני הארץ. גדלנו על שלילת הגולה. בית הספר העברי ומיטב הספרות העברית דאגו לכך, אך רק מעטים בקרבנו כפרו בקשר הנמשך שבנו אל כל דורות ישראל. העבריות שלי ניזונה מהמהפכה הציונית, משיבת ציון, ולא עסקה ברצח אבות. אני זוכר פסוק מעניין של הסופר הצרפתי

אנדרה מאלרו בהקדמה לאלבום תצלומים בשם 'ישראל' של הצלם איזיס: 'הישראלים אינם ממשיכים את היהודים, הם משנים אותם'. במקור הצרפתי כתובה המילה 'מטמורפוזה' כשימוש בפועל – הם 'מטמורפוזים' אותם, אך ישראל נעשית בעיני יותר ויותר 'יהודית', והחיים הפוליטיים נתונים לחסדן של המפלגות הדתיות והחרדיות; הן הקובעות מי ישלוט בארץ שהדת היא כוח כפייתי ממוסד בה.

נולדתי למשפחה ציונית קנאית. הוריי עלו ארצה ב'רוסלאן', הספינה שפתחה את העלייה השלישית בדצמבר 1919. הוריי דיברו רק עברית, עברית נהדרת, רבת-רברים, עשירה. היה זה בית חילוני למופת, לא חגים ומועדים וסעודות משפחה. הם היו צמחונים-טבעונים. סגפנים, אך סיפור משפחתנו לא מתחיל בתל אביב. אלא הרחק משם, על פני אדמה זרה. אמי סירבה להרבות בפרטי סיפורי ה'שם'. והייתה פוטרת אותי ב'אין לי מה לספר. זה היה יוון מצולה'. 'ביני לבין אבי – הם', כתבתי באחד משירי. בימי חיי עיצבתי לעצמי זהות עברית-ישראלית, אך זו כוללת גם את דורות הגלות. שיר כמו 'בעיר ההרָגה' של ביאליק או ספרי המרטירולגיה כמו ספר הדמעות או גזרות אשכנז וצרפת, על השחיטות והתאבדויות קידוש השם בימי הצלבנים, עשו שמות בנפשי.

שאלה: מה היה חלקה של התנועה הכנענית בעיצובך התרבותי?

תשובה: במהלך חיפוש ועיצוב הזהות פגשתי גם בתנועה הכנענית, שמנהיגה המשורר יונתן רטוש, הלוא הוא אוריאל הלפרין במקור, עלה ארצה כילד עם הוריו ואחיו על סיפונה של 'רוסלאן'.

הפגישה עם קומץ אנשי 'הוועד לגיבוש הנוער העברי' הייתה לי משמעותית ומרתקת. הללו ראו ביהודים אויב מאיים, ראו אותם כקהילה דתית, שתלטנית, אקס-טריטוריאלי, כפזורה נצחית הזקוקה כאן לעיר קודש, שאין בה שום סימן לאומה. הם שללו כל קשר ליהדות. כאשר אמרתי לרטוש באחת הפגישות עם הדרוויש המיסיונרי הזה 'אני גם יהודי מפני שנולדתי ליהודים', השיב לי: 'אף שהאדם נולד מן הקוף אין הוא חייב לו יום-יום את נאמנותו'. הוא היה משורר נפלא וחזק, וספר שיריו חופה שחורה שיחק תפקיד בחיי. כל עוד היה זה בתחום השירה, המיתוסים הגדולים – בעל ועשתורת ומות וטלי ותמוז, זה די מצא חן בעיניי, כמו 'חזיונות נביא השקר' של טשרניחובסקי. כאשר זה הפך להיות דבר פוליטי, אמתי, קובע זהות וגורל, גיליתי גם את הפן המופרע שבחבורה הזאת. הם דיברו בשם האומה העברית המתחדשת בארץ הפרת, הכוללת את כל יושבי האזור. הן גם טשרניחובסקי בשירו הידוע 'מנגינה לי', שחובר במינסק בשנת 1916, פוסל את כל דורות ישראל, ומזדהה רק עם 'דור המדבר', 'דור כובשי כנען בסופה' וקובע את גבולות הגאולה: 'הירדן לך והלבנון לך והישימון

וההר, / מנחל פרת עד לבוא חמה והמדבר בערב, / והוא מצווה בסיום שירו 'וכבשו ארץ בחזקת יד ונאחזתם בה / ובניתם בניין-עד לדור הקם לכם הבא'. גם אורי צבי גרינברג חווה בעיני רוחו את הפריצה מזרחה: 'אתה תגיע דוהר עלי סוס אל הפרת / ותשקהו לאורך ימים מממיו', אך הללו היו משוררים יהודים תופסי מרובה, ולא כנענים השוללים כל קשר עם הקהילה היהודית השנואה כל כך. שני הנזכרים לעיל כתבו את שירם מחוץ להיסטוריה, באותו דמדום משיחי. הציגנות השיבה אותנו אל ההיסטוריה. אני יְעַד כיום, בערוב יומי, לתוצאות החיכוך האמתי בהיסטוריה. בינתיים חומת ההפרדה בינינו ובין הפלשתינאים ניצבת כיום באבו דיס, 'מרחק יריקה' מביתי בירושלים.

אני שב לרטוש ולתלמידיו. ב'כתב אל הנוער העברי' פונה המחבר אלינו, בני הארץ, בשם העבריות כמו שהוא ראה אותה: השיבה אל תור הזהב האילי, מחיקת כל דורות היהדות, הנצרות והאסלאם, לימים התגלו העברים הפוטנציאליים האלה בדמויות האג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים, בעל בריתם של היטלר, הימלר ואייכמן והשיח' אחמד יאסין והשיח' נסראללה הֶזְבֵאלֵלֵאִי וסדאם חוסיין ואחרים שנטשו את ערבותם האסלאמית וחברו אלינו, אל ברית העברים בארץ הפרת. הכנעניות עשתה את דרכה כתורה רוחנית ופוליטית בעולם הזוי. נשארה השנאה ליהודים. את המנשר המכוון 'כתב אל הנוער העברי' מפרסם רטוש בעת שנחרב גטו ורשה. אין בו מילה אחת של צער וקינה על החורבן הזה. הוא רק אומר שהעובדה שחוסלו כך וכך יהודים מעלה את הנוער העברי ככוח. את מרד גטו ורשה, המרד הנואש והבורד ביותר שידע האדם המורד מעודו, הוא מכנה 'גבורת השפן'.

גם אני חשבתי שמקום ושפה יוצרים זהות, אך התפיסה הגורסת שאפשר למחוק תרבויות בנות דורות ודתות שהיו לחלק לא נפרד מזהות לאומית באזור הזה הייתה מחשבת תעתועים. לא יכולתי להיות שותף לרצח האבות הכנעני. כעברי, בן הארץ, ראיתי את עצמי גם כבעל חוב ליהודים לדורותיהם, ששימרו את העברית ויצרו בה אוצרות רוח מופלאים, שלא חדלו מלהתפלל 'ותחזינה עיינינו בשוכך לצינון' ו'לשנה הבאה בירושלים', וכן לאלה שעייפו לצפות למשיח ודחקו את הקץ ועלו בחומה, אוחזי המחרשה והרובה, שעשו את המעשה שבהמשכו נולדתי גם אני בתל אביב.

שאלה: האם בעקבות דברים אלו תוכל לנסות להגדיר את הזהות הישראלית?

תשובה: בעיית הזהות ממשיכה להעסיק אותנו ללא הרף. היא מבקיעה מכל תחומי חיינו 'בתור הומה, באגרופים שלוחים' [מתוך השיר 'חיוך ראשון' של נתן אלתרמן, בכוכבים בחוץ]. אין מנוס מפניה, היא חלה על התרבות ועל הזיכרון ועל החוקים ועל הפוליטיקה ועל הביטחון. קשה להגדיר את הישראליות בחברה

הנוצרת על האבניים, מתוך מחלוקת חסרת מרפא על עיקרי הדברים – עבר והווה ועתיד. מהן מטרות המאבק הלאומי שלנו? מה אנו רוצים שיהיה כאן? מהו צלם פנינו?

ישראל היא יחד שנוצר לעינינו. היא חילונים למהדרין והיא דתיים לאומיים והיא חרדים שמדינת הכופרים הציונית שנואת נפשם ויום העצמאות הוא יום אבל להם. ושמאל וימין ובני עדות שונות על אף כור ההיתוך. היא ילידי הארץ ועולים ומהגרים ובליל שפות. היא שמאל קיצוני וימין קיצוני וכל מה שביניהם, אך קודם כול היא מדינה שעשרים אחוזים מאזרחיה הם בני מיעוטים ערבים מוסלמים וערבים נוצרים ודרוזים וצ'רקסים ובדווים; וכבר ציינו את 'האחרים', את הרבבות מקרב עולי חבר העמים שהרבנות אינה רואה בהם יהודים, ובל נשכח את העובדים הזרים ואת בניהם הנולדים כאן כדוברי עברית מהגיל הרך. כן, הישראליות היא כל אלה, והיא מתקשה להתמודד עם בעיית הזהות הזאת. לאחר 61 שנות עצמאות אנו ניצבים מול שאלת הגורל של זהותנו.

אני זוכר, כמה חודשים לפני מלחמת יום הכיפורים הצטרפתי כקצין אורח ליחידה אחת ששלחה חיילים למוצב 'בודפסט', הצפוני ביותר בקו בר-לב. יצאנו באור ראשון. על מכסה הגלגל הימני הקרמי של הקומנדקר ישב הגשש הבדווי, איש היחידה. הללו מצוידים בחוש שישי ומסוגלים לזהות עצמים חשודים. הוא השתייך לבני אחד השבטים בנגב, שלא מעטים מבניהם משרתים בצה"ל. הוא דיבר עברית שוטפת, עשירת מבע. אמרתי בלבי שאם חס וחלילה נעלה על מוקש, הוא יתרסק ראשון, כמו שקרה לא פעם לגששים האלה. הוא היה ישראלי כמוני. אני לא אחייב אותו להתאבל כמוני על שואת יהודי אירופה ולשיר 'אלי, אלי, שלא ייגמר לעולם החול והים', אך ידעתי שהוא ירא כמוני מעצירת גשמים וממפלס הכינרת היורד. לא שאלתי אותו לכתובתו. לימים נודע לי כי לא מעט מהחיילים האלה מתגוררים בכפרים הלא מוכרים, באותה גבבה של אוהלי סמרטוטים וצריפונים ופחונים, ללא חשמל, ללא אספקת מים, ללא ביוב, ללא מרפאה. אנו יראים פן יתפשטו הבדווים במרחבי הנגב וגאים בהם כאנשי צבא. משרד הפנים, הדתי לרוב, העניק להם מסגדים בשפע שהיו למשכן לאמאמים שונאי ישראל. לא פעם הרסו שוטרים את מבניהם של חיילי צה"ל האלה, בשל 'בנייה בלתי חוקית'. ישראל אינה יודעת מה לעשות בבני המיעוטים שבה, כיצד לנהוג בהם. היטיב להגדיר את מצבו ערבי-נוצרי מהגליל, עטאללה מנצור, שכתב שנים בהארץ: 'אני עשוי משלושה מיני חזרא של המקום הזה – אני ערבי לפי לאומיותי, נוצרי לפי דתי וישראלי לפי אזרחותי'.

אמר לי פעם ידיד קרוב, ערבי-ישראלי, במובן הטוב של המילה: 'הישראלים, גם החילונים ביותר שבהם, יונקים עם חלב אמם את הרעיון המשיחי, אחרית הימים ו"גר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירביץ"'. מהלך לינארי מאפלה לאור

גדול. כאשר יבוא השלום על הארץ המדוממת הזאת יבואו החיים הטובים ותרור אחוות העמים, והכול יסתדר בינינו'. הוא ציין שלפי תפיסת שכנינו אין מהלך כזה אלא תפיסת זמן מעגלית – קיץ וסתיו וחורף ואביב, זריעה וקציר מלחמה ושלום. לכן הוסיף: 'אל תחשבו שהשלום העתידי, המשיחי יביא את החיים האחרים. תנו לחיים לעשות את שלהם. קבלו אותנו לתוככם. לא לכור בדימונה או לסיירת מטכ"ל. קבלו אותנו בחברת החשמל, ב"מקורות", במכוני המדע שלכם, במשטרה, במגע תרבותי. החיים הם שעשויים לקדם שלום ולא להפך'.

קשה לנו לחיות במערכת הסתירות והניגודים הזאת ולעצב זהות שהיא גם ראלית. זו בעיניי שאלת השאלות של קיומנו המשותף בארץ הזאת ובאזור המסרב להיגיע. השאלה היא כיצד יוצרים את חברת הגג הישראלית? הסופר והמבקר שלמה צמח אמר לפני זמן רב 'ישראל קמה מאוחר מדי לגבי הגולה ומוקדם מדי לגבי היישוב העברי בארץ', אך אלה פני הדברים. אנו חיים ברצף חופז ורחוס מדי של תמורות. כל השאלות כולן מסתערות עלינו ותובעות תשובה, אך קשה לנו להתמודד עם כל השאלות הללו בשל הקרע, בשל המחלוקת הקשה המחריפה והולכת בנוגע לכל שאלות הגורל, מבעיית הביטחון, הסכסוך שהיה לאסוננו לריב בין דתות.

שאלה: אולי אפשר להתבונן בכל אותן קושיות שאתה מעלה מזווית אחרת, אופטימית יותר. הרי מטרת הציונות הייתה 'לנרמל' את העם היהודי, כלומר להפוך אותו לעם ככל העמים. כל נשכח שאתה עצמך גדלת בתקופת היישוב, תקופה שהחברה היהודית בארץ ישראל הייתה חברה קטנה, אידאולוגית מאוד ובעלת מודעות עצמית עצומה, הן במישור הפוליטי והן במישור התרבותי. לאחר הקמת המדינה הכריע בן-גוריון בעד עליית המונים כדי לבסס את המדינה החדשה מבחינה דמוגרפית. ייתכן שפועל יוצא מן התהליך הזה, שבהמון מובנים הוא הצלחה כבירה, הוא היווצרותו של ציבור גדול שאמנם אינו מחובר למקורות היניקה של היהדות והציונות, אבל הוא משתמש בשפה העברית המדוברת (דברית בפיה של נעמי שמר), חי בארץ, מודע ליהדותו, משרת בצבא ומחובר לתרבות הישראלית העכשווית. תרבות המונים היא מטבעה תרבות עממית ולא תרבות של האליטה.

תשובה: מי שמחזיק את הארץ הוא האליטות שלה, הממשיכות תרבות רבת-דורות, שסיפור דוד וכת שבע, המקובל כל כך בכת מלכות בעולם, מביא בה את נתן הנביא לשאת את משל 'כבשת הרש' ואת אליהו הנביא לומר לאחאב 'הרצחת וגם ירשת'; והרי לך שני 'מבקרי מדינה'. גם אני מעריץ את הנביאים, אני חושב ש'הנודניקים' האלה, המוכיחים בשער, שיחקו תפקיד שלא היה

כמותו בעמים אחרים בימי קדם, שעצמת דברם ויופיו הנדיר לא עממו ולא כהו עד עצם היום הזה, אך יש בי דברי סנגוריה על המלכים, על שאול ועל אחאב. אני אומר זאת בשירי 'כתר' ו'מלך רע' ואחרים. יהודה עמיחי כתב 'קשה להיות ראש עיר בירושלים'. לאחאב היה קשה שבעתיים להיות 'מלך בשומרון, בעיקר בזמן ההוא, בין הטובים מדי והרעים מדי', גם היום עלינו לנווט בין הנביאים ובין המלכים. האליטות הישראליות, ללא מרכאות, מחזיקות את המדינה. חיינו הפוליטיים 'על הפנים'. זמן משבר. קשה לדעת איך נצא ממנו. הבחירות על חודו של קול הסחיטה. כל הכיעור הזה, שממאים את החיים לדור הצעיר שלנו ומרחיק את הטובים מהפוליטיקה. רבים מבנינו עזבו את הארץ. אם יש דבר שקורע אותי ממש הוא הירידה. שם אובדת השפה העברית בין אב לבנו, בין אם לבתה. 'הישראלים באמריקה הם דור אחד בלבד', אמר לי יורד אחד, שחקן כדורסל ידוע שהיה לפרופסור באוניברסיטה נודעת. כך מתה השפה שנשמרה אלפיים שנה וחוללה נפלאות בתוככי הגלות. גם בקרב האליטות ישנם ישראלים על תנאי. רבים נוטשים את המולדת הזאת. נשארים אלה שחשובים ויקרים להם המקום, השפה והתרבות העברית והריבונות הלאומית. שואלים אותי לא פעם מהן אליטות, איך אני מגדיר אותן. השבתי לשואלים: 'כל מי שתורם לעצמה לאומית, שמעשיר את התרבות העברית והאוניברסלית, כל מי שמעורר מועקה מוסרית ואחריות רוחנית כלפי החברה הישראלית הוא אליטה'. חבר אחד אמר לי: 'שמונים אלף ישראלים יקבעו את גורל הבית השלישי'. הוא כלל בין אלה, לא לפי סדר חשיבות, 'חוקרים ואנשי מדע והוגי דעות ומורים טובים, סופרים ומשוררים ואמנים למיניהם, ממציאים, לוחמים שהם דוגמה אישית, וכן עיתונאים שאינם חדלים מלחשוף נגעים, לזעוק בראש חוצות, אינטלקטואלים, מבקרי המדינה המוקיעים בשער, שופטי אמת, שליחי ציבור ונבחרים המעדיפים את הערכי מן הכדאי החולף, מתנדבים וחשים לעזור לעניים ולמקופחים, אנשים בוני כוח היודעים גם את מגבלותיו, נאורים למיניהם, מנהיגים המפענחים אל נכון את המציאות ואינם יוצאים מן ההיסטוריה, כל מי שמרבה רדיפת צדק ואהבת אדם וחותר לאחווה עמים ולשלום אמת באזור הנגוע הזה, ולא נשכח רופאים מצילי חיים ועוד-ועוד. בתנאי שלא יהיו ישראלים על תנאי ויתרמו לשיפור צלם פנינו כלפי עצמנו וזולתנו. אינך יכול לוותר. אם כל אלה ורבים אחרים לא יבגרו בייעודם, הם יקרינו אמון, מוצא ותקווה גם בתקופות הקשות והרעות ביותר. אם הללו יבגרו בייעודם חלילה, יהיה לא טוב', דברי האיש ההוא.

שאלה: שאלה נוספת היא בנוגע ליהודי התפוצות. הנרטיב הציוני רואה במדינת ישראל את מרכז העם היהודי ובקהילה היהודית החיה במדינת ישראל את

הקהילה החשובה ביותר, אבל ייתכן שבכוא היום, כשייגשו היסטוריונים לחקור את התקופה שאנחנו חיים בה, הם יסיקו ממחקרם כי המרכז של העם היהודי בתקופתנו מצוי דווקא בארצות הברית ולא בישראל. האם ייתכן שמרכזו של העם היהודי בימינו הוא בכלל בארצות הברית ולא דווקא בישראל?

תשובה: קשה לי לקבל את הקביעה ששיבת ציון ועצמאות ישראל בארץ ישראל גורמות ירידה דרסטית ברמת התרבות לעומת האליטות היהודיות בגולה, בתחומי המדע, המחקר והרוח. אני מתקשה להניח שכך הדבר. אינני יודע מה היה נשאר לאורך ימים מקהילות היהודים בגולה (היום קוראים לכך תפוצה) אלמלא קמה מדינת ישראל. לא מן הנמנע שההתבוללות ונישואי התערובת היו עושים את שלהם. גם אינני יודע מה טעם קיומה של גולה יהודית, הדבקה בגלות ורואה בה צידוק לקיומה ורקע לפריחה של תרבות לאומית. ודאי היו נשארות קהילות החרדים. אני מודה שהקיום הזה זר לרוחי כישראלי חילוני במולדת הזאת. אינני מאמין בשליחות האוניברסלית של יהודי הגולה הרואים את עצמם 'אור לגויים'. אני חושב שצדק המהר"ל מפראג שראה בגולה עונש ושיבוש סדרי בראשית, שלפיהם כל אומה חיה בארצה. אינני חושב שהגלות מרצון היא תנאי לפריחה רוחנית. המשורר אברהם שלונסקי סיפר לי על פגישה שנערכה בשווייץ עם אינטלקטואלים יהודים. אחד מהם אמר לו: 'למה לכם מדינה לבנטינית קטנה עם מוכסים וסרג'נטים כאשר כל השמים שלכם'. שלונסקי השיב לו שהוא מוכן לוותר על חלק מהשמים למען פיסת האדמה הזאת. הן כבר ביאליק פסק 'מידת השמים מעל לראשו של עם כמידת הקרקע שמתחת לרגליו'. פרופסור ז'ורז' שטיינר גילה לי פעם בגאוה רבה: 'בין ליסבון ופטרוברג ישנם שש מאות מועדוני שחמט המאוכלסים בעיקר ביהודים'.

שאלה: כיצד מצב המלחמה התמידי שמדינת ישראל נמצאת בו משפיע על אופייה התרבותי והמוסרי?

תשובה: עודנו בתוך מלחמת העצמאות הנמשכת. ישראל עדיין לוחמת על קיומה, במרחב שרובו עוין ומול איומי ג'האד אסלאמי אלים ופרוע. מלחמה זו עוררה בנו כאן כוחות חיים, יצירה והקרבה, אך למרבה הצער והבושה, גם תופעות קשות וכיעור בלתי נסבל. דווקא בתוככי המצוקה הזאת והחשבון הקשה עם עצמנו על צלם פנינו אנו עדים לפריחה ספרותית ולתפוצה מרשימה ומהדהדת של יצירות ישראליות בתרגום ברחבי תבל. אני חושב שמשורר כיהודה עמיחי, אלמלא מת בחוליו לפני עשר שנים, היה זוכה בפרס נובל או היה מתחלק בו, לשם שיווי משקל, עם מחמוד דרוויש.

קשה לנו לשער מה יקרה פה לאחר שיושכן שלום בין בני אברהם. יש החוששים פן נאבד אז את הדריכות המאפיינת אותנו מול פני הסכנה והחושפת

כוחות גנזים. אחרים מדברים על תור זהב נפלא שיבוא עלינו לאחר שנות הסבל, השנאה והקרבן. ישראל תהיה, אני שומע, מרכז המדע והרפואה באזורנו, והתרבות העברית תפרח. תוך כדי ההיטהרות שתבוא. בינתיים זמן השיפוט הנכון קצר מדי, לא פעם שמעתי כי אילו נהנו חוקרים ומדענים בישראל מתקציבי מעבדות באמריקה היו מצויים עוד ועוד מאתנו בפסגת המדע, המחקר והרפואה. אומרים שישראל קטנה על בניה. לא מעט מטובי המוחות חיים בחוץ-לארץ, אך פגשתי בארצות הברית לא מעט ישראלים שאמרו לי: 'גורי, תן לי רבע מהמשכורת שאני מקבל פה ומשרה מתאימה ואני חוזר הביתה, אני חושש שילדי כבר לא יהיו ישראלים'.

אני יודע שכמה מאות מדענים ואנשי רוח יהודים במאה התשע עשרה והעשרים קבעו את המונח 'טוב' בתחומי המחקר האמנות, ההגות והספרות. לכן שרפו גם אותם על 'מזבח הגזע, הטורף שבאלילים', כדברי פרנסוא מוריאק. נכון שיהודים זכו בפרסי נובל לא לפי מספרם היחסי באוכלוסייה, אך אינני יודע מה יהיה עתידה של אותה גולה מרצון ללא רדיפות, ללא שנאה, אינני חושב שתהיה שם לתרבות לאומית אמתית יורשת ומורשה. פגשתי בחוץ-לארץ גם יהודים הרבקים בכבל שלהם. בקרב אלה אתה מוצא אנשים הבטוחים בקיומה של הגולה והרוצים בה והחושבים שקיומה של ישראל נתון בסכנה. לכן הם מבקשים בעוד מועד לרכוש מאתנו ספריות שלמות, ואפילו את כל בית הספרים הלאומי שבירושלים.

שאלה: האם כוונתך היא למשל לארכיונו של יהודה עמיחי, שהופקד באוניברסיטת יל?

תשובה: אינני רוצה לגעת בעניין הזה. רוב שיריו של יהודה תורגמו לאנגלית ופורסמו באמריקה. אינני רוצה לשפוט אותו, והוא אינו אתנו. גם בעיר מולדתו בגרמניה בוויירצבורג ישנו רחוב הקרוא על שמו. הוא היה נערץ בחוגים שונים בארץ ההיא. צר לי על המעשה שעשה. מקום הארכיון שלו חייב היה להיות כאן. כאן מצויים רוב קוראיו ורוב חוקרי שירתו. בשנים האחרונות לחייו שב והתהדק הקשר בינינו. יהודה עלה ארצה עם משפחתו בעוד מועד, ועלה לגדולה כמשורר עברי מוכר ברחבי תבל. גם יוצרים אחרים שהגיעו הנה בצעירותם תרמו תרומה חשובה ביותר לעבריותנו, לישראליותנו, לספרותנו.

בימים אלה אני טורח, עם חברי ז'קו ארליך, עורך סרטי הטריולוגיה שלנו, על עיבוד מחודש ועריכה של שלושת הסרטים. הסינמטק הירושלמי עוסק בכך, מתן גרסה דיגיטלית, סופית, לסרטי העדות האלה. פצעיי נפתחים מחדש. משולחן העריכה אני יוצא החוצה, רואה את ירושלים בזמן הישראלי הזה, שומע חדשות. מוקף בהווה הנסער. אינני דואג ליהודי התפוצות. רצונם כבודם. הם

יסתדרו איכשהו. ישראל מעסיקה אותי. בצד בעיות הקיום אינני חדל מלחשוב על מערכת החינוך שלנו. לא פעם אני רוצה לקרוא לכל האוהבים את תרבותנו לצאת לרחובות, לחסום צמתים ולהבעיר צמיגים. ישראל מידרדרת בסולם ההישגים החינוכיים של עמי התרבות. הרבה לא נשאר מהחינוך הממלכתי.

אני מקנא בדנים. הם עם קטן מאתנו. הם ראו בחינוך את האמצעי היחיד להגן על שפתם, מורשתם ותרבותם. אולי גם נבהלו מעצמת הגלובליזציה ושלטון האנגלו-סקסיות. הם הפכו את ההוראה למקצוע היוקרתי והמתוגמל ביותר בשירות הציבורי, להחזיר לשדה החינוך גברים רבים יותר כי תלמיד זקוק גם לדמות אב. לפני כעשר שנים ביקרנו רעייתי ואני בפנילנר, מן המובילות בעולם ברמת החינוך, ראינו בתי ספר נקיים ומרווחים, ללא אלימות וצעקה. בתי ספר המחויבים בכל תנאי להצלחתו של התלמיד היחיד. ראינו ספריות כמרכזי תרבות לכל המשפחה, המקנות לילדים את אהבת הספר. משהו לא טוב קרה לנו בארץ, שהחינוך החרדי נושך בה בחינוך הממלכתי, ותקציבים ענקיים מופנים לאיץ-ספור הישיבות המכילות רבבות אברכים הפטורים מעבודה מפרנסת ומשירות בצה"ל. אמר לי פרופסור יהודי מצרפת, דתי מאוד: 'תלמיד חכם שתורתו אומנותו משול לתלמידי מתמטיקה גבוהה. כאלה יכולים להיות בארץ כמה אלפים ולא יותר. חמישים אלף זה חילול השם!'. בשל מערכת פוליטית מושחתת, שהחרדים וש"ס הם תמיד לשון המאזניים בה, בתי הספר הממלכתיים טובלים, ונגרם נזק כבד למכוני המחקר. אחר כך בוכים על 'המוח היהודי' שאבד לנו וקיים בקרב יהודי הגולה, כדבריכם.

שאלה: שאלה נוספת היא בנוגע ליהדות ארצות הברית. מהתבוננות בסדר היום של יהודי אמריקה או יהודים באמריקה, בייחוד בני הדור הצעיר, עולה לא פעם הרגשה שהם עסוקים בסדר יום תוך-אמריקני או גלובלי הקשור לזכויות אדם, לצדק חברתי, לעניינים חברתיים, ברצון לקיים את מצוות 'תיקון עולם', המרכזית כל כך בהוויה שלהם. ההרגשה היא שהיחס שלהם או של כמה מהם לישראל גובל בניכור, והם אדישים כלפי גורלה ועתידה של מדינת ישראל.

תשובה: אני מתקשה להאמין שלא אכפת להם אם ישראל תיפגע או לא תיפגע.

שאלה: הכוונה היא בראש ובראשונה לאחדות הגורל היהודי. האם עדיין הדיבורים על 'אחדות גורל' רלוונטיים בימינו?

תשובה: הרי כבר עסקנו בכך. אינני מחדש דבר. מדובר בעם יחיד במינו בעולמנו זה אלפי שנים. הכול כבר נאמר על אודותיו ועודנו חידה. הוא מעיד על עצמו 'וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ', וממשילים הם את עצמם לזית הנותן את

שמנו רק כאשר כותשים אותו. כבר אמרתי לכם מה חשתי בפגישה באירופה עם היהודים ששרדו מ'הפתרון הסופי' רבים מאלה הגיעו ארצה, לחמו אתנו ובנו והקימו משפחות והיו לישראלים. אחרים היגרו לכל קצות התבל, אך קשורים בקשרי משפחה. הללו מקיימים את התפוצה היהודית. רבים מאוד בקרבם קשורים בלב ונפש בישראל, חרדים לגורלה וגאים בהצלחותיה, ואף באים כתיירים ומכירים אותה מקרוב. גם אלה הרחוקים מישראל ומבקרים קשות את מעשיה אינם רוצים ברעתה; ויש הממשיכים לבוא הנה כעולים, הן בשל כוחה הדוחף של הגולה והן בשל כוחה המושך של הארץ. פעמיים ביקרתי בברית המועצות, והייתי עד לראשית הפרק המפואר של גל העלייה העצום שהביא הנה כמיליון עולים. חשבנו שהשבט הזה אבוד לנו בשל הרס החיים היהודיים, רדיפת העברית והעונש הכבד שהוטל על פעילי הציונות שם. חשבנו שדור הנכדים והנינים זר לנו, אך את המרד הציוני עשו דווקא בני הדרורות האלה. אני יודע שרבים מהיהודים ההם לא באו הנה בשל אמונה ציונית לזהטת אלא חיפשו מקלט מאנטישמיות ארסית ומפגיעה קשה בזהותם האחרת, על אף ההתבוללות הגדולה. מי שהיה יכול לא לעלות ארצה היגר למדינות הים הרחוקות, וכן מצא מקום בגרמניה, אך רבים מאוד מהם באו הנה והיו לישראלים.

הצרה היא שגם היום משלמים יהודים הרחק מכאן בשל קיומה של ישראל ומעשיה. מי שהבטיח מקלט בטוח לבאים הנה לא שיער שהארץ הזאת תהיה מקום סכנה מרמס. כן, לא פעם נפגעים יהודים הרחק מכאן בשל הקשר ההדוק של התפוצה עם ישראל. הותקפו בתי כנסת ובתי ספר, מסעדות ומרכזים קהילתיים ואף בתי קברות, האנטי־ישראליות המוסלמית הארסית מצאה לה בעלי ברית בקרב אנטישמים מסורתיים ואף בחלקים מהשמאל הקיצוני שלא היו נגועים במגפה הזאת; וכמובן ישנם יהודים הרואים בישראל ובמעשיה סיבה לפגיעות בהם. הדבר הזה מקומם אותי. רק הישראלים תושבי הארץ הזאת, המשרתים בצבאה ובחריים לכנסת, הקובעים את הרכב הממשלה, אחראים למעשינו הטובים והפחות טובים. גם אני לא אאשים ערבי באשר הוא בכל מעשי התועבה של הג'האד האסלאמי. אך אלה פני הדברים.

שאלה: מהו אפוא הייחוד התרבותי, ההיסטורי, של העם היהודי?

תשובה: כבר אמרתי לכם שאני עברי הבא גם הוא מהסבל היהודי, מאהבת הספר, מהגאונות היהודית, מהמהפכנות. הרי על היהודים האלה אמר היינריך היינה: 'העם שעקד את עצמו על כל מזבחות החירות'. אני בא גם מהסרבנות המוסרית המאפיינת אותם. באבוד להם חרב וממלכה כתבו ספרים, התפללו על שיבת ציון, שימרו את העברית ויצרו שירה נשגבת, שירת חול ושירת קודש. אינני יכול ואינני רוצה לבחור לי אבות ואימהות אחרים. במהפכת אוקטובר

ברוסיה השתתפו יהודים רבים. הם חיפשו בה גם את המזור לאנטישמיות הרצחנית המטורפת והאמינו בה, וגם חשו שייכות אוניברסלית למען עילוי האדם בחברת הצדק. אחר כך אכלה המהפכה את בניה והייתה למפלצת של דיכוי וטרור, סתימת פה, מחנות הסגר וקירות ירויים. בני דורי היו עדים לשנאת יהודים, רצח סופרים ומשוררים, שהיו מאמני המשטר ועלילות דם על רופאים יהודים. גם רוזה לוקסמבורג היהודייה באה מפולין לגרמניה להיות מנהיגת הפרולטריון המהפכני. כאשר הגעתי להונגריה לאחר השואה היה רוב מוחלט ליהודים בין ראשי המפלגה הקומוניסטית לממשלה הנשענת על כידוני הצבא האדום, ואילו אנחנו העברים בני הארץ באנו מהמהפכנים הציונים שפעלו בתוך ההיסטוריה ויצרו את היישוב העברי, שהיה למדינת ישראל. כן-כן, ישנה פה תרבות עברית הממשיכה את כל דורות ישראל ויוצרת את שלא היה. אין היום מחוץ לישראל תרבות עברית חיה. הייתה כזאת לפני השואה. כעת אין. היא גם תרבות ההמונים והיא גם תרבות האליטות.

לפני שנים למדה בתי הבכירה יעל באוניברסיטה אנגלית בלונדון. פעם שאלתי אותה מהי אנגליה. היא אמרה לי: 'אלף, מיליון וחמישים מיליון. אלף הם הפסגה, האורסט של התאטרון וההגות, המדע והמחקר, הספרות, האמנות והשירה; המיליון הם אלה הזקוקים לאלף. הם ממלאים את אולמות התאטרון והקונצרטים, את מכוני המחקר, את האוניברסיטאות. הם הקוראים הנאמנים של הספר הטוב; והחמישים או השישים מיליון הם המוני העם הקורא עיתונים, הרואה קולנוע, הממלא את אצטדיוני הכדורגל ואת ה"פאבים". מתוכו נבנות האליטות והן גם מקרינות על חלקים ניכרים שבו, מורשת ותרבות מתחדשת תמיד'. אתם נמצאים באוניברסיטאות, אתם חלק מהאליטה הנוצרת של היום ומחר. אתם המחויבים במתן התשובות לשאלות החיים והגורל של ישראל הממשיכה לדמם, המתקשה לצאת למלחמה והמתקשה מאוד לעשות שלום. עליכם להשיב איך יוצרים חברה צודקת יותר וכיצד אומרים את הנכון, באמונה ובמחקר ובמחשבה האנושית.

שאלה: יש הרגשה שבמשך שלושים השנים שעברו מאז נחשבה מדינת ישראל לפלא עולמי שכולם נשאו אליו עיניים בנושאים כמו חינוך, שוויון, קדמה וערכות הרדית, מדע וחקלאות, חלה הידרדרות, הפרטה טוטלית של המדינה, חוסר אכפתיות. כשיש מלחמה הערכות ההרדית קיימת, אבל ביום-יום הרבה פחות. זה נראה כמו תהליך מהיר מאוד שמאכל את כל היסודות, שלפי תיאורך, עליהם נבנתה המדינה. זה עוד לפני שדיברנו על הכיבוש שהופך אותנו למדינה מוקצה בעולם. זה נראה כמו תהליך שדוהר מהר והשלטון, האוצר, הפוליטיקאים לא עוצרים אותו אלא מאיצים אותו. האם לדעתך תהליך זה קשור גם לנפילה

של תנועת העבודה ההיסטורית ושל הערכים והאתוסים ששיקפה תנועה זאת, כגון קולקטיביות, שוויון וערבות הדדית?

תשובה: אני רואה שבשאלה הארוכה הזאת מצוי מצבור של כל צרותינו. זה חוזר ונשנה ומכביד על תשובה כוללת. אגע תחילה בתנועת העבודה. התנועה הזאת עמדה שנים רבות בראש המחנה הציוני, והעניקה לו את מנהיגיו. אני עצמי גדלתי מילדותי בשילוב של ציונות סוציאליסטית. כאשר אני בוחן היום את גורלן של תנועות פוליטיות בעולם, מקומוניזם עד פשיזם, אני רואה את כישלונן הנורא, שעלה במחיר קרבנות עצומים וסבל כל ישוער. מכל אלה שרדה רק הסוציאליזם-דמוקרטיה כתנועה פוליטית-רוחנית שלא כשלה והמשיכה לעבר המאה העשרים ואחת. תהליכי ההפרטה והגלובליזציה השפיעו גם על ישראל. התנועה הקיבוצית שהייתה 'כרטיס הביקור' שלנו נחלשה. לא פסחו עליה התמורות. ראינו זה לא כבר מה עושה לעמים וארצות קפיטליזם פרוע, חזינו בנפילת הבנקים והתעשיות שהיו לסמל ההצלחה של התחרות החופשית. היינו עדים לאומללותם ולייאושם של מיליונים שחרב עולמם. לא קל לתנועה סוציאליסטית לזכות תמיד ברוב בארץ כארצנו הנתונה בסכסוך ארסי וממושך עם אויביה, ללאומנות קנאית. אני מאמין שתנועת העבודה תשוב ותתחדש ותתעצם. ישראל של פער מעמדות משווע בכיעורו לא תוכל להתקיים כמדינה נאורה. קומץ פועלים בשנות העשרים של המאה הקודמת נתן לנו, בין השאר, את 'קופת חולים', שעדיין לא הגיעה לאמריקה. זו עת משבר לתנועה זו ולשמאל הציוני, אך המשבר יחלוף. אינני רואה את ישראל ללא תנועת עבודה חזקה ומושרשת.

אלו שאלות מן הקשות שנשאלתי, אך לפני כן אמרתם משהו שאני לא רוצה לפספס אותו. ישנם שני תאריכים מכוננים – 1948 ו-1967. אלה שני התאריכים שקבעו את מהלך הדורות האחרונים. ממלחמת העצמאות ותוצאותיה נגזרו מכל שאר המלחמות שהיו: 'המסתננים', 'פעולות הגמול' 'מבצע קדש', 'מלחמת ששת הימים', 'מלחמות ההתשה', 'מלחמת יום הכיפורים' והלאה. גם מלחמת לבנון הראשונה, המכונה 'מלחמת שלום הגליל', וכל האנתפאדות וכל טרור המתאבדים ו'מלחמת לבנון השנייה' וכל מבצעי הענישה וירי הקסאמים והקטיטושות ו'עופרת יצוקה', הכול נגזר מ-1948. גם מלחמת ששת הימים, שפרצה את הקו הירוק והביאה את צה"ל אל גדות הירדן, אל פסגת החרמון, אל מצרי טיראן, פרצה בשל סגירת המצרים והאיום של צבאות ערב על ישראל שבגבולות שביתת הנשק משנת 1949.

רצוי שאומר לכם משהו כבן דור תש"ח. מאז שחר ילדותי הייתי עד לוויוכחים ולפולמוסים ולמחלוקות על אמונות ודעות ודרכי פעולה. היו גם

שנאת אחים קשה, חרמים ונידויים ואלומות, אך כל הצדדים הנצים וכל ארגוני המחתרת שאפו, איש בדרכו, להקמת מדינה עברית בארץ ישראל. בשנת 1945, בהתחדש המאבק עם השלטון הבריטי העוין על עתידה של ארץ ישראל וקיומנו בה, זמן קצר לאחר תום מלחמת העולם השנייה ושואת יהודי אירופה, נשא דוד בן-גוריון נאום שקרא לו 'דבר באוזני השליט', ובו פסוק שקריאתו נמשכת 19 שניות: 'ואני רוצה לומר לבוויין וחבריו – גם לנו, כמו לאנגלים, ישנו משהו שהוא יקר לנו מהחיים; ועל שלושה דברים ניהרג ולא נוותר: על חירות העלייה היהודית, על זכותנו לבנות שממות מולדתנו ועל עצמאותו המדינית של עמנו בארצו' (ארנסט בוויין שימש אז שר החוץ בממשלת הלייבור ונקט מדיניות קשה ביותר נגד היישוב העברי).

אני ממתין היום יומם ולילה למנהיג ישראלי שיוכל לנסח ולתמצת את מטרות המאבק הלאומי שלנו ב-19 שניות. רובו המכריע של עם ישראל בארץ הזאת תמך במלחמת ששת הימים. המעבר המהיר כל כך מתחושת בידוד ואימה קיומית שקדם לה ופרץ הגאווה והשמחה שבאה אחריה חלף עד מהרה, ונתגלעה המחלוקת הקשה מנשוא בתוכנו – מה עושים כעת? – בין חסידי ארץ ישראל השלמה ובין הבטוחים שהיאחזות בכל המרחבים האלה איננה אפשרית והיא תמיט אסון על ישראל ותרבותה. עודנו כיום הזה מצויים בריב הזה המפצל והשוסע את עמנו. המחריף והולך בתמורות העתים. אנחנו עם קרוע, ועם קרוע מתקשה לצאת למלחמה ומתקשה לעשות שלום. פה השבר הגדול.

אני השתתפתי אישית בארבע מלחמות. בצד מעשי גבורה בלתי נשכחים, מסירות נפש ורעות לוחמים, הייתי עד גם לביזה פרועה, פגיעה בשבויים ובאזרחים ושאר מעשי נבלה. גם זה היה, ועל כך כתב נתן אלתרמן בשיר התוכחה שלו, 'על זאת', באוקטובר 1948. הוא כינה את המעשים הללו 'פשעי מלחמה', וקרא להעמיד לדין את המעורבים בכך בפני 'בתי דין צבאיים של שדה'. דעת הקהל הישראלית ברובה המכריע, הנאור, גינתה בכל לשון של גינוי את התועבה הזאת, אך בשאלות אחרות חורצות גורל נותרה שסועה ומפולגת, למשל בפרשה החוזרת ונשנית של 'פיגועי מיקוח'. כיצד לנהוג בעת חטיפות חיילים ובני ערובה – להיענות לסחיטה או לומר 'לא' נחרץ, בידיעה שכל כניעה לתנאי האויב רק תשכפל, תשדרג אותם, תזמין חטיפות נוספות ותשפיל את ישראל. כן, ישראל היא גם מבצע 'אנטבה' וגם 'עסקת ג'יבריל', שבסופה שחררה ישראל 1,150 מחבלים-רוצחים, תמורת שלושה חיילים מישראל. שם נמצא מיטב הפיקוד של ארגוני הטרור, כולל הרוצח היפני קוזו אוקמוטו, שהרג עשרות ישראלים בנמל התעופה בן-גוריון. מאז אנחנו מידרדרים והולכים בנפתולינו עם פיגועי המיקוח והסחיטה.

הרשו לי לספר סיפור קצר. בעת הפקעת האדמות למען הקמת העיר כרמיאל הגעתי כעיתונאי שטח לאזור ההוא לראות מה קורה, באתי אל המפעל הגדול למוצרי השיש בבעלותו של ערבי-נוצרי בשם בולוס. הוא אמר לי: 'אתם השלטון. מותר לכם להחרים אדמות, אבל תנו פיצוי הוגן'. למה אתם נותנים דונם תמורת דונם בשטח 9. כשאתם יודעים שבתוך שנה הדונם הזה יהיה שווה פי אלפיים? אני אגיד לך למה אתם עושים ככה', ואז הוא אמר לי משפט שאינו מרפה ממני: 'כשאתם צריכים להיות נדיבים אתם קמצנים, כשאתם צריכים להיות נחושים אתם סמרטוטים'; וזו כל התורה על רגל אחת. הרי יכולנו לשחרר מספר גדול של אסירים כמחווה לחג זה או אחר, כמחווה למען השלום בין בני אברהם, לחזק את המתונים. אפשר היה לצרף כמה מילים מתבקשות למעשה כזה. זאת לא עשינו. רק נכנענו לסחיטה המזמינה עוד ועוד. ישראל חייבת לקבוע 'טאבו'. מה אסור לעשות. אני חושב שהמילה 'לא' היא מגוף ארכימדי לשינוי המציאות והתרבות הפוליטית בישראל.

שאלה: יש לנו שלוש שאלות. דיברת על דור הפלמ"ח. היום יש מה שנקרא 'ההיסטוריונים החדשים'. השיח הביקורתי באקדמיה מתאר בעצם את כל הציונות כתנועה קולוניאלית שנולדה בחטא. אירועי 1948 מתוארים בצורה חד-ממדית של כיבוש וגירוש ונכבה וכדומה. האם תוכל להתייחס לתופעה זאת? השאלה השנייה היא בקשר לאותו מתח מפרה היוצר תרבות. כבר ציינת בפנינו בדאגה את אותו 'נתק אסוציאטיבי' שזיהית בקרב תלמידים צעירים בקשר למקורות. דיברת גם על כל אותם הישגים רוחניים שנחל עם ישראל בשנים הארוכות בגולה. ברצוננו להזכיר שבן-גוריון עצמו לקה במעיין 'נתק אסוציאטיבי' מרצונו החופשי, שכן הוא שלל את הגולה על רבדיה השונים (מספרות ההלכה עד היידיש) ויצר קישור בין התנ"ך ובין התרבות העברית המתחדשת תוך כדי דילוג על מה שנתפס בעיניו כ'גלותי'. נשמח לשמוע את דעתך גם בעניין זה. השאלה השלישית עוסקת בחוק השבות. דיברת על כך שאותם עולים המגיעים לארץ ואינם מוגדרים יהודים על פי ההלכה הם אחיך. חשוב לזכור כי חוק השבות נוצר מכיוון שישראל נולדה כמדינת מקלט לעם היהודי. כיום רבים מהזכאים לעלות לארץ על פי חוק השבות בוחרים לעשות כן לא משום שהם נרדפים עקב יהדותם (כאמור, כמה אינם מוגדרים יהודים על פי ההלכה) אלא כדי למצוא פרנסה ולשפר את רמת חייהם. האם עדיין החוק הזה במתכונתו הנוכחית רלוונטי?

תשובה: נתחיל ב'היסטוריונים החדשים'. ויכוח בין היסטוריונים אינו המצאה שלנו. זה סיפור ישן. בהרבה תחומי מחקר ניטש הוויכוח בין ותיקים לצעירים מהם המפלסים את דרכם והמבטאים דעות והלכי רוח אחרים. ההיסטוריונים

האלה רובם באו מהשמאל הציוני. אחרים מהשמאל האנטי-ציוני, מהמפלגה הקומוניסטית, שהתנגדה מראשיתה למפעל הציוני. היו היסטוריונים שביקשו במחקריהם ובדעותיהם לתקן את הנרטיב ה'רשמי' וה'מגויס' של קודמיהם. היו שראו ב'נכבה' שהתחוללה במלחמת העצמאות מעשה מכונן של 'טיהור אתני' שיצר את בעיית הפליטים. מכאן הקביעה שישראל נולדה בחטא. לא כל ההיסטוריונים החדשים נקטו עמדה אופוזיציונית למעשה הציוני והישראלי. ראשון ונחשב שבחוקרי אירועי 1948 – בני מוריס – פרסם את מחקרו בנושא הזה ועורר סערה. עם הזמן שעבר ועם פתיחת ארכיונים נוספים ואיסוף ידיעות נוספות פרסם מחקרים שהעידו על שינוי משמעותי שחל בו, עד אשר נתפס כ'סוטה ימני'. ההיסטוריונים האלה ראו את עצמם כמחויבים לאמת הערומה ולא למה שנתפס בעיניהם כמחקר מגויס בשירות העמדה הישראלית, אך כמה מהם ערערו על כל התפיסה הציונית מראשיתה, ראו גם בתנועת ההעפלה לארץ לאחר השואה מעשה חמור של ניצול סבלם של ניצולי השואה למען המטרות של בן-גוריון.

מלחמת ששת הימים, שיצרה בעם את השבר הגדול ואת המחלוקת החריפה בוויכוח על עתידה של ישראל בארץ ישראל, חיזקה את המגמה ההיסטוריונית הזאת, שהתעצמה בשנות השבעים. לא רק שנת 1967 נבחנה מחדש אלא גם שנת 1948. ב'שיח עין שמר' פסק אחד מבני הקיבוץ: 'כל קיומנו מבוסס על עוול'. גם הספרות והשירה השתנו. כל נשכח שראשון המגיבים על גירוש ערבים בתש"ח היה הסופר הנערץ על בני דורי ס. יזהר, ב'סיפור חרבת חזעה' שלו שעורר סערה גדולה, אך יזהר היה סופר ציוני. הוא רק נתן בספרו ביטוי ל'החרש לא אוכל' שבו. בספרו שיירה של חצות, שראה אור שנה אחר כך, אתה מוצא את מלוא ההזדהות עם מעבר השיירה. בעמוד אחד אתה מוצא שלוש פעמים את המשפט: 'לא לצאת דופן', כלומר אי-אפשר שלא להשתתף במלחמה הצודקת הזאת. גיבורי הסיפור הזה הם פלמ"חאים עולי ימים שעמדו אל מול פני המלחמה החזקה. הם גם היו עדים למעשים קשים שביצעו כוחותינו. דברים רבים הודחקו. רק באיחור ניכר, עם ספרה של נתיבה בן-יהודה בין הספירות נחשפו המעשים שהוסתרו באשר ראו אותם כפוגמים בצלם פנינו. הלווחמים ההם ראו את מלחמתם כמלחמת אין בְּרָה שנוכפתה עלינו בסירוב הערבים לפשרת חלוקת הארץ והורו בלבם כי כל מלחמה היא נוראה במהותה וכי כזה וכזאת תאכל חרב.

אפשר לומר כי במשך השנים ובין המלחמות שנוספו התרחש בארץ תהליך רוחני חשוב ומשמעותי ביותר בקרב כמה מהחוקרים, המורים, המחזאים והסופרים, מעין מעבר מ'תרבות הנצורים והצודקים אל תרבות האשמה

והחרטה'. הוויכוח הקשה מנשוא על 'הכיבוש' ו'השלטון על עם אחר' החרף את המחלוקת.

משורר כנתן אלתרמן מתאר בספרו עיר היונה (1957) את נפילת יפו ובריהת תושביה, אך קובע נחרצות: 'באש מחליפה כברת ארץ נושבת בעלים, עת יסוב גלגל-זמן על ציר'. הוא שלם עם המעשים, אך באותו ספר אני קורא ב'שיר שמחת מעשה' גם שורות הקשורות לענייננו. אין מעשה, גדול ככל שיהיה, שאינו חדר מהמילים שתדברנה בו: 'זו חולשתו של מעשה... הוא לא ישקט ולא ינוח/ עד יזכר ויפקד בדבר ספור ושיר' וכן: 'זו תרפתו מימות עולם... גם בקומו אדיר בכח/ [...] חדר הוא לשער מה תאר/ וטעם ישנה לו שיר-מזמור הולך בטל'. המשורר יודע שבמעשה 'צרורים שכר ועונש' ועם המעשים שכרנו, ועמהם 'דינו אנו תחתינה על ראשנו גחלים', כלומר אנחנו, שעשינו את המעשה שהיינו חייבים לעשותו, יראים מפני המילים שתבאנה בעקבותיו. אנו עצמנו חותים גחלים על ראשנו. אין מנוס מהחשבון הקשה הזה; וגם המשורר הגדול שכתב את הסאגה הגדולה של ההעפלה ומלחמת העצמאות במלוא צידוקה מוסיף: 'אמרו אחים: בנינו עיר על תל/ וגם שרפנו עיר עד רדת ליל'.
וב'זמר' הנספח לשיר אני קורא:

עֲשֶׂרָה אָחִים הָיִינוּ,
בְּיַנּוֹת סָחֲרָנוּ,
עִיר אַחַת בָּאֵשׁ בָּנִינוּ
וְאַחַת בָּאֵשׁ הִבְעֵרְנוּ.
[...]
עֲשֶׂרָה אָחִים הָיִינוּ
כְּלֵי בְרוֹזל חֲגָרְנוּ.
לְיִתּוֹם כָּאֵב הָיִינוּ
וּבְכֵן-אִישׁ מֵאֵב חִסְרְנוּ.
[...]
בְּמִשְׁפֵּט תְּבוּא דָרְכָנוּ
וְיֻגַד מִתִּי שָׂרִינוּ
וּמִתִּי, עַל אֵף צַדִּיקְנוּ,
עֲשֶׂרָה לְסֻטִּים הָיִינוּ.

עוֹד יִגִּיעַ לַיִל דִּינְנוּ,
דִּין הַחֵף וְהָאֵשׁ.

הספרות העברית אינה חדלה מלעסוק במערכת הסתירות של חיינו ומאבקיננו. קולה נשמע תמיד וחשבונה קשה. מהפכה היסטורית כזאת, על מאבקה ומלחמותיה, אינה יכולה לצאת ללא צלקות עמוקות, ללא עשן יריחו והעי בבגדיה הקרועים. אינני חולק על זכותם של ההיסטוריונים החדשים פחות או יותר לכתוב את גרסתם שלהם על פרטי הפרטים של מלחמות ישראל, אך קשה לי להשלים עם גישה שהייתה לבון-טון בארץ ומחוצה לה, הרואה את ישראל כאשם העיקרי במאָרת הסכסוך הזה, שהחל ימים רבים לפני שואת יהודי אירופה, אך התעצם במלחמת העצמאות אחריה. דמים בדמים נגעו. אין אנו קולוניאליסטים ולא צלבנים. זו ארצנו, ארץ ישראל ככתוב בתנ"ך, שבו נזכר השם ירושלים יותר מ-600 פעמים. פה נוצר עמנו ומאז שחר הציביליזציה יצר פה את מיטב יצירות הרוח. אין לנו ארץ אחרת מלבד כבשת הרש הזאת. לא, לא היינו צדיקים גמורים, אך לא התנינו את גאולת ישראל בחורבנם של שכנינו. הם ססירכו להכיר בזכותנו ולו על בדל של הארץ הזאת. תמיד תשוב ותישאל השאלה מה, לכל הרוחות, היה עלינו לעשות מול התקפת האויב. לכו אל שירי 'אני מלא כפרים עזובים' ואל אלה שקמו לו ואחרים שבאו אחריו. במהלך חיי כבן הארץ, כמשורר וקצין לוחם, לא חדלתי מלעסוק גם ב'נכבה' שלהם, תוצאתו הקשה של סירובם לקבלנו כשכנים.

אשר לנושא האחר שהעליתם. התחלנו בתנ"ך וסכנת הניתוק מספר הספרים. אכן, הספר הזה עמד בראש המהלך של שיבת ציון. הוא היה ספר הספרים של החלק החילוני בעם. בן-גוריון ניהל במשך שנים חוג תנ"ך בביתו, אך לקבוע בהכללה שהוא היה זו ואדיש למורשת כל דורות עמנו בארץ הזאת ובגולה זה פשוט לא נכון. הפיוטים והתפילות, שירת הקודש ושירת החול במהלך הדורות עד תור הזהב של שירת ספרד העברית עם ענקי משורריה היו לנו לחם חוק ועיצבו את ספרותנו. גם פרקי המשנה והתלמוד והמדרשים היו לנגד עיניהם של רבים בתוכנו. אני רואה את העבריות והישראליות כגלגול אמת של העם היהודי בארץ הזאת.

אשר לשאלתכם על 'חוק השבות', למרבה הצער רבים מהזכאים לעלות לפי חוק השבות נפסלים אחר כך על ידי הרבנות וההלכה מלבוא בקהלנו ונחשבים 'גויים' ו'אחרים', ובהם גם אלה שלחמו במלחמות ישראל, דוברי עברית הרוצים להיות ישראלים כמונו. זו שערוייה. לא בכל התחומים יהדות וישראליות חופפות. מבחינתי הם ישראלים לכל דבר. גם כאן הפיכתה של הדת לכוח ממסדי גורמת סבל לרבים.

אנו עדים בזמן האחרון לחיזיון נוגה מאוד. ילדי עובדים זרים שנולדו בישראל ולמדו בבתי ספר עבריים-ישראליים ורואים את עצמם כישראלים, שאין להם זהות אחרת, מצויים בסכנת גירוש עם הוריהם, שהגיעו ארצה

כעובדים זרים או כפליטי חרב. הם היו פה פועליה השחורים של ישראל וגורפי ביביה. גם אני צירפתי את קולי לקריאה — אל תגרשו את הילדים האלה!!!

שאלה: הזכרת את הדרך הארוכה שעברת בנושא השואה מהמפגש עם הניצולים על אדמת הונגריה דרך משפט אייכמן, שסיקרת אותו כעיתונאי, עד טרילוגיית הסרטים שיצרת. האם לדעתך מדינת ישראל היא מדינה המצויה בטרואמה מתמדת עקב השואה?

תשובה: קשה לי להשיב על כך. ישראל היא סך כל הישראלים החיים בה, ואינני חושב שהטרואמה הזאת מלווה את כולם תמיד. ישראל היא גם ניגודה של השואה בשל כוחה להגן על עצמה ולפגוע קשות בתוקפיה, אך השואה ממשיכה ללוות אותנו. בעודה כביכול עבר מתרחק והולך, היא נוכחות מתמדת. אנו ממשיכים לעמוד דום לזכרה, בטקס חוזר ונשנה, בכל שנה, מקשיבים לצפירה ההיא, שהיא גם זיכרון שאינו מרפה וגם אזהרה מתמדת. אנו נקרעים בין יוהרת כוחנו ובין עוצם ידנו, ועדיין אנו חשים מאוימים כמדינה נצורה ושנואה בקרב רבים מדי. מישהו דואג להזכיר לנו את עצמת הסכנה. מכחישי השואה ממשיכים במלאכתם. הצרה היא ששנאה כזאת, המפתחת נשק גרעיני, מעמידה אותנו בפני שאלות קיום התובעות תשובה ודרכי פעולה. כן. ישראל החזקה והבוטחת בכוחה עדיין חיה בחרדה הזאת. השואה ממשיכה להעסיק אותנו כפצע שאינו מעלה ארוכה. היא גם לא תחדל מללוות את הנצרות, שבתוכה, בלבה, בתרבותה, התרחשה צליבתם של היהודים. היא קיימת בספרות ובשירה, בתאטרון ובקולנוע, באינספור ספרים המספרים בה, בהאשמה העצמית המתמדת. בוויכוחים שאינם חדלים על אודותיה. גם הצירוף הזה 'שואה ותקומה' יוצר מתחים קשים מנשוא, כאילו תקומת ישראל העצמאית חייבת את עצמה לאסון ההוא. אני חוזר ללא הרף שישראל קמה למרות השואה ולא בשל החורבן ההוא. אנו חסרים את העם היהודי שנהרג. ישראל עניים יותר. ראו, אני מדבר גם כאדם אבל, הפגישה שלי באירופה עם ניצולי השואה שינתה את חיי. היא ניכרת בכל שעשיתי מאז, כמשורר וסופר, כעיתונאי וכיוצא סרטי תעודה. כוונתי לטרילוגיה ההיא — 'המכה ה־81', 'הים האחרון' ו'פני המרד'.

שאלה: האם בכלל הצלחת להבין את מה שקרה שם, לתפוס את ממדי השואה, לעכל את שעבר על אותם ניצולים?

תשובה: אינני משער שמישהו, שלא היה שם יכול להבין עד תום השמדה מתועשת של שבט שלם, בן מיליונים, בלב אירופה, אך ניסיתי בכל כוחי להבין. אז לאט-לאט למדתי קצת הונגריה וקצת הכרתי אותם יותר וחייתי אתם ובתוכם. בינאר מושלג ומקפיא ליוויתי קבוצת צעירים וצעירות מבודפסט

לווינה. התגוררתי אתם במבנה גדול, ב'רוטשילד שפיטל', שהיה לפני השואה בית חולים יהודי והפך אחריה למחנה פליטים ענקי של ארגון 'הבריחה'. היו באולמות ההם שלוש קומות של דרגשי עץ. שמעתי את הבכיות בלילה, צעקות סיוטי חלום, אך גם את אנקות האהבה בקרב זוגות שנפגשו לאחר פרדה ממושכת. חייתי עם אנשים שנראו שבורים ונואשים, אך גם גילו כוחות חיים שניעורו בהם, כוחות בראשיתיים, שידעו גם את כל דרכי הערמה של ה'אורגניזרן', של ההברחה והשחרור והשוק השחור, בתקופה שבחפיסת סיגריות או צנצנת קפה השיגו חיילים למיניהם את היפות בנשים. על כך כתבתי בספרי עסקת השוקולד.

ואז בינואר, בחורף הקשה ההוא, באה הידיעה על נפילת הל"ה בדרכם להושיט עזרה ללוחמי גוש עציון. שני הסיפורים המנוגדים כל כך התחברו, ובעודי מתחיל לרדת לסוף הדברים, לתפוס מה פירושו של חורבן עם, כבר נהרגים טובי חבריי ברחבי הארץ.

אך אתה גם שומע: די, נמאס לנו ללעוס תמיד את השואה. בעוד אלפי תלמידים שלנו נוסעים לשם בטיולים המאורגנים להבין מה קרה ולשוב 'כישראלים ויהודים טובים יותר'.

כשהתפרסם ספרי מול תא הזכוכית בצרפת ב־1968 וזכה לביקורות כמעט בכל העיתונים, כתב מבקר אחד – איוו ברז'ה – בשבועון לטרה פרנסז *[Lettres Françaises]* של המפלגה הקומוניסטית: 'גוריי נכנס לבית סוהר שלא ווכל לעולם לצאת ממנו'. יש בכך משהו מן האמת.

השואה גם מאחדת את הקצוות בהוויה הישראלית. היה לי חבר קרוב בשם יהושע כהן, מראשוני וגדולי לח"י, דמות אגדית. הוא היה האיש שירה ברוזן ברנדוט בירושלים. לימים היה חבר קיבוץ שדה בוקר ומקורב מאוד לבן-גוריון. ימים רבים לפני זרימת האלפים לפולין הגיע לשם חָרַש בראש תלמידיו, לאחר תקופת הכנה ממושכת. הוא עסק כמחנך בתרבות הזיכרון. הוא גם השתתף בעבודת המוסד 'מורשת' לחקר השואה והמרד של 'השומר הצעיר'. כאשר נשאל מה לו ולמפ"מניקים האלה השיב: 'תעלות הביוב של גטו ורשה מקשרות אותנו'.

אני הייתי שם לאחר השואה, פעלתי כשליח הפלמ"ח ליחידת ההגנה באירופה ששיתפה פעולה עם אנשי ארגון 'הבריחה', בדרך אל חופי הים התיכון, אל ספינות ההעפלה. ליוויתי את הניצולים האלה. עברתי אתם גבולות. בראש כל הפעולה הענקית הזאת עמדו שרידי תנועות הנוער הציוניות, לוחמי גטאות ופרטיזנים. הם החלו בפעולתם חודשים לא מעטים לפני שהגיע לפולין השליח הראשון מארץ ישראל. איש לא הכריח את השרידים לצאת לדרך הארוכה ורבת-התלאות, לעלות כמעפילים לארץ ישראל. יהודים רבים נשארו באירופה,

הסתדרו בגרמניה, באוסטריה. אחרים יצאו אל כל קצות תבל, מצאו קרובי משפחה, בארצות הברית, באמריקה הלטינית, בדרום אפריקה, באוסטרליה ועוד, אך רבבות נעו ברכס לארץ. לא היה להם לאן לחזור ואל מי לחזור. הללו התקשו להמשיך לחיות בבית הקברות העצום של עמם. עם אלה הלכתי. הכרתי אותם מקרוב. לימים באו כמה היסטוריונים חדשים לספר לנו שהמנהיגות הציונית, ובן-גוריון בראשה, התייחסה אל האנשים האלה כאל 'נישאים', כאילו לא היו אנשים מאמינים הבוחרים מרצונם, אלא כחומר ביד היוצר, כ'אובייקט' בידי בן-גוריון והפוליטיקה שלו; ויש החוזרים על השקר הזה.

כאשר גירשו הבריטים את מעפילי 'אקסודוס' בחזרה לפורט דה-בוק בדרום צרפת הם שהו חודשיים בחום הלוהט של יולי-אוגוסט על סיפוני הברזל הלוהטים של ספינות הגירוש. נשים ילדו שם ולא ירדו ללדת בבית חולים צרפתי. צרפת הציעה להם עבודה ודיור ואזרחות בתוך שנתיים. הם נשארו בספינות ושרו את שירי העלייה והארץ. גם חיברו בידיש את שיר 'אקסודוס', שירם של 'ניצולי אושוויץ, טרבלינקה ומיידנק, הלוחמים בצי הבריטי והותרים להגיע לארץ ישראל, אל ימי האור'. לכן גירשו אותם הבריטים להמבורג. הם שבו בהזדמנות הראשונה לארץ ישראל, ולחמו במלחמת העצמאות, ומהם שנפלו למענה, אך ההיסטוריוגרפיה האנטי-ציונית מצרפת את תנועת ההעפלה, תופעה יחידה בהיסטוריה, לשאר חטאי הציונות, שמראשיתה, הייתה תנועה קולוניאלית, שתלטנית ומנשלת.

השעה מאוחרת, ואני עייף מלדבר. גם הארכתי יתר על המידה, אף שכבר נאמש 'בקיצור משנה כוח אצור'. אני חש צורך לסיים את הריאיון הארוך הזה. בחודש תשרי הקרוב ימלאו לי 86 שנים. הייתי עד מקרוב לטלטלת ההיסטוריה, לחורבן עם ולתחיית עם, למעשים שיחיו בי בגאווה רבה, כמי שהשתתף במאבקיו של העם המקופח ביותר בהיסטוריה. הייתי עד לשיבת ציון ולכינון העצמאות, אך יש בי, בשעות יום ולילה של חשבון נפש גם תחושות של צער, בושה וחרטה על מעשים שעשינו, שאסור היה לעשותם. על כך דיברתי גם היום.

משחר נעוריי דגלתי בארץ ישראל השלמה כמדינה עברית המתייחסת באחוזה ובשלום לבני המיעוטים החיים בה. פרקים שלמים במעשינו חשפו תמונה אחרת. אנו שולטים בין הירדן ובין הים בעם אחר. לא מצאנו עד עתה צורת דו-קיום מכובדת. עודנו ממשיכים להילחם בשל סירוב הערבים לקבל אותנו בתוכם ובשל האיום הגובר של הג'האד האסלאמי באזור. אני רואה את העתיד כפתרון של שותפות מתוך הפרדה. גם תנועת ההתנחלות באזורי הספר, שתמכתי בה בראשיתה, הייתה להתנחלות חסרת גבולות בלב הארץ, והיא יוצרת בהכרח הוויה דו-לאומית מרה ומסוכסכת. גדולי מנהיגיה של התנועה

הציונית ומיטב אנשי הרוח בה לא התנו את גאולת ישראל בארצו בחורבן העם השכן. לכו אל מרחבי הספרות ההיסטורית ואל הספרות היפה.

אני חושב שאנחנו חזקים די הצורך כדי להגן על עצמנו, אך אין ביכולתו של כוח לפתור את כל הבעיות, ואין הוא תחליף להסכם. אין לנו בררה אלא לחפש את מוצא הפשרה, ואני מאמין שהדבר הזה ניתן. עלינו להבקיע במערכת הסתירות שאנו נתונים בה, בלי לוותר על כוחנו ובלי לעוות את צלם פנינו. עלינו לחיות בתוך ההיסטוריה ולא מחוצה לה.

שאלה: אתה אומר שאתה מתגעגע הביתה לבוסתנים ולעצי הזית, אבל למה אנחנו, שבנינו מדינה מודרנית של בניינים גבוהים ועיר ובתים אירופיים, למה לא בנינו בית שנראה כמו תבנית נוף מולדתנו, כלומר מזרח-תיכוני?

תשובה: אינני רוצה ויכול כרגע לדון בזה. גם הערבים בונים כעת בשכם ובג'נין וברמאללה ובעזה בניינים רבי-קומות, ובכל זאת מוטל על שני עמי הארץ הזאת לשמר את המיוחד בה ואת ירושת הדורות.

לסיום אני מבקש להקריא שיר מספרי האחרון:

כמעט כל הפרות הקדושות נשחטו.

מה נעשה.

אולי נפנה אל גדול העצה ורב העלילה,

האומר ועושה.

אולי נבריח כמה מהן ממזרח,

מהעור שמעבר לגבול.

אולי נבקש פסק-זמן.

אולי תומרקין יקים בידיו הקשות

אנדרטה לזכרן היקר —

ברזל מערגל, מזדקר על רכס קשוב,

מול מואב.

קשה לי אישית ללא הפרות האלה.

שנים על שנים רעיתי אותן.

אני הולך ונעשה דומה למתושלח,

לעוד פרה קדושה שנשחטה.